

ROZDZIAŁ IX. SYSTEM PRAWA

1. Pojęcie systemu prawa, elementy systemu prawa

System jest to pewna całość utworzona z elementów, pomiędzy którymi zachodzą określone relacje. Od **zbioru**, czyli pewnej klasy elementów wyodrębnionych ze względu na posiadaną przez nie pewną wspólną cechę, **system** różni się przede wszystkim tym, że wykazuje wewnętrzną strukturę, w której położenie elementów nie jest przypadkowe i nieistotne, ale wynika z pewnych zasad, odzwierciedlających zachodzące pomiędzy nimi powiązania. Właściwości danego systemu wynikają z cech składających się nań elementów, a jednocześnie elementy dzięki przynależności do systemu wykazują pewne charakterystyczne dla niego cechy, których nie posiadają, gdy występują w izolacji. Patrząc z zewnątrz na dany system postrzega się go jako spójną jedność, funkcjonującą w ramach jakiegoś szerszego układu, przy czym pomiędzy systemem a jego otoczeniem zachodzą wzajemne powiązania i oddziaływania.

Mówiąc o **systemie prawa** mamy na myśli **ogół norm prawnych obowiązujących** w danym państwie w określonym czasie, które tworzą zorganizowaną i uporządkowaną całość zgodnie z określonymi zasadami. Pomiedzy normami prawnymi, jako elementami systemu prawa zachodzą liczne związki, które tworzą strukturę systemu.

Pojęcie „system prawa” nie dotyczy aktów normatywnych i zawartych w nich przepisów, które tylko dostarczają materiału do budowy norm prawnych. System prawa obejmuje nie tylko normy wyinterpretowane z przepisów, ale również normy wyprowadzone w drodze wnioskowań prawniczych. Natomiast do systemu prawa nie wchodzi takie normy, które zostały z niego usunięte w wyniku derogacji norm, zastosowania reguł kolizyjnych lub innych zabiegów prowadzących do utraty ich mocy obowiązującej. System prawa jest zarówno dziełem prawodawcy jak i doktryny i praktyki prawniczej.

Podstawowymi elementami systemu prawa są **normy prawne**, przy czym chodzi tu wyłącznie o normy o charakterze generalnym i abstrakcyjnym. Nie wchodzi do niego normy konkretne indywidualne będące rezultatem procesu stosowania prawa. Wśród norm wyróżnia się normy o szczególnym znaczeniu – normy – **zasady prawa** poszczególnych gałęzi prawa i całego systemu prawa (była o nich mowa przy wykładni systemowej).

Zasady prawa stanowią fundament całego porządku prawnego i wyznaczają funkcjonowanie systemu prawnego w danym państwie. Od innych norm wyróżnia je szczególna treść (np. zasada praworządności, równości wobec prawa, zasada głosząca, że nikt nie może tłumaczyć się nieznajomością prawa, zasada domniemania niewinności oskarżonego, zasada głosząca, że prawo nie działa wstecz), miejsce w hierarchicznej strukturze systemu prawa (są zawarte w Konstytucji, w ustawach), rola wobec innych norm i instytucji prawnych (stanowią uzasadnienie aksjologiczne pewnych grup norm lub instytucji prawnych, np. zasada swobody umów, ochrony dóbr osobistych).

Zasady prawa wyznaczają kierunek działań prawotwórczych, sposób interpretacji i stosowania prawa, wpływają na aksjologiczne uporządkowanie systemu prawa. Część zasad prawa nie jest wyrażona w przepisach obowiązującego prawa, są one wydedukowane z całego systemu prawa lub jego części na podstawie kryteriów ocennych przyjmowanych przez interpretatorów, stąd też niektóre z nich mają charakter sporny, w tym znaczeniu że przez jednych są uznawane za zasady prawa, inni zaś odmawiają im takiego charakteru. Obok norm i zasad prawa do elementów systemu prawa zalicza się **instytucje prawne** (zespół norm regulujących w wyczerpujący sposób pewien typ stosunków społecznych) oraz **gałęzie prawa**.

2. Struktura systemu prawa

W ramach systemu prawa pomiędzy normami prawnymi występują dwa rodzaje więzi: **więzi treściowe** (statyczne) oraz **więzi formalne** (dynamiczne). Wiąż **treściowa** polega na tym, że normy prawne tworzą w zasadzie niesprzeczny i zupełny zespół norm postępowania opierający się na wspólnej podstawie (uzasadnieniu) aksjologicznej

lub instrumentalnej. Dzięki istnieniu wspólnej podstawy możliwe jest wyprowadzenie w drodze wnioskowań prawniczych z norm uprzednio wyinterpretowanych z przepisów prawnych i innych norm, stanowiących ich konsekwencje. W ramach więzi treściowych występuje także powiązanie **funkcjonalne** między normami prawa materialnego a normami prawa procesowego. Czynnikiem sprzyjającym więzi treściowej jest również **jednolitość** pojęć języka prawnego dla całego systemu prawnego lub dla jego części.

Więź **formalna** polega na tym, że **tworzenie** norm w procesie stanowienia prawa odbywa się na podstawie prawnie określonych **kompetencji i procedur**. Norma o niższej mocy prawnej powstaje na podstawie normy hierarchicznie wyższej, o wyższej mocy prawnej, czyli norma hierarchicznie wyższa jest podstawą obowiązywania normy hierarchicznie niższej. **Hierarchia** norm jest pochodną hierarchii aktów normatywnych, w których te normy są zawarte. Więź hierarchiczna (kompetencyjna) i treściowa pozwala na wyróżnienie w systemie prawa trzech grup norm:

- normy należące do pierwszej grupy są to normy merytoryczne określające uprawnienia i obowiązki podmiotów prawa,
- do drugiej grupy należą normy określające sposób egzekwowania obowiązków i realizację uprawnień,
- do trzeciej grupy należą normy określające kompetencje pewnych podmiotów (głównie organów państwowych) do tworzenia norm generalnych i abstrakcyjnych lub na ich podstawie do wydawania decyzji stosowania prawa (zawierających normy konkretno-indywidualne).

Więź kompetencyjna ma charakter **dynamiczny**, gdyż normy prawne wyższego stopnia stanowią tylko formalne uprawnienie do wydawania norm prawnych niższego stopnia, natomiast ich treść jest kształtowana przez podmiot wyposażony w kompetencję prawotwórczą. **Powiązania formalne** (kompetencyjne, hierarchiczne) dają **piónowe** ujęcie systemu prawa poprzez uporządkowanie norm prawnych według ich mocy prawnej. **Powiązania treściowe** norm systemu prawa pozwalają na jego uporządkowanie **poziome**, przede wszystkim z punktu widzenia przedmiotu regulacji czyli rodzaju normowanych

stosunków społecznych. Rezultatem poziomego ujęcia prawa jest zgrupowanie norm prawnych w gałęzi prawa.

3. Gałęzie prawa

Podział systemu prawa na gałęzie jest wynikiem wielowiekowego procesu stopniowego rozszerzenia regulacji prawnej na coraz obszerniejsze dziedziny życia społecznego. Stale wzrastająca ilość materiału prawnego narzuciła konieczność wyodrębnienia pewnych mniejszych części, przede wszystkim w oparciu o **rodzaj** stosunków społecznych regulowanych przez normy prawne (**kryterium przedmiotowe**). Najczęściej dokonywała tego nauka prawa, chociażby z uwagi na potrzeby związane z nauczaniem treści obowiązującego prawa. Przez **gałąź prawa** rozumiemy ukształtowany historycznie kompleks norm prawnych, regulujących określoną kategorię stosunków społecznych. W ramach każdej **gałęzi** prawa występują charakterystyczne dla niej **instytucje prawne**, np. dla prawa rodzinnego i opiekuńczego takimi instytucjami są: małżeństwo, rozwód, ustawowa wspólność majątkowa małżonków, uznanie dziecka, przysposobienie.

Współcześnie wyodrębnianie gałęzi prawa opiera się głównie na kryterium **przedmiotowym**, ponadto stosuje się kryterium **metody regulacji prawnej** oraz w ograniczonym zakresie kryterium **podmiotowe** (jakich adresatów dotyczą normy prawne), np. część wojskowa kodeksu karnego. **Metody regulacji prawnej** różnią się sposobem kształtowania sytuacji prawnej podmiotów w różnych typach stosunków prawnych. Wyróżnia się metodę **cywilnoprawną**, **administracyjnoprawną** i **karną**. Dla metody cywilnoprawnej charakterystyczna jest równorzędna pozycja stron stosunku prawnego. Metoda administracyjnoprawna opiera się na nadrzędnej, władczej pozycji organu państwowego nad drugą stroną stosunku prawnego (obywatele, ich organizacje). Metoda karna opiera się na zakazach dokonywania określonych działań w celu ochrony podstawowych wartości jednostki i społeczeństwa, ich naruszenie zagrożone jest użyciem przymusu państwowego w postaci sankcji represyjnej.

W polskim prawie **wyróżnia** się najczęściej następujące gałęzie prawa wewnętrznego: prawo konstytucyjne, prawo administracyjne

(materialne i procesowe), prawo karne (materialne i procesowe), prawo cywilne (materialne i procesowe), prawo finansowe, prawo pracy, prawo rodzinne i opiekuńcze, prawo rolne, prawo ochrony środowiska, prawo handlowe, wekslowe, prawo międzynarodowe prywatne.

Przykładowo wskażemy przedmiot regulowanych stosunków przez niektóre z wymienionych gałęzi prawa. **Prawo konstytucyjne** reguluje podstawy ustroju politycznego państwa, zasady organizacji i funkcjonowania aparatu państwowego, podstawowe wolności, uprawnienia i obowiązki obywateli. **Prawo administracyjne** reguluje organizację i działalność organów administracji rządowej i samorządowej, stosunki między organami państwa a obywatelami. Normuje zarówno działalność władczą, jak i gospodarczą. Do prawa administracyjnego zalicza się przepisy prawa wodnego, budowlanego, sanitarnego, celnego, łowieckiego, o służbie wojskowej, o aktach stanu cywilnego, o oświeceniu. **Prawo karne** zawiera normy, które określają, jakie czyny są zabronione przez państwo i jakie są skutki prawne w postaci sankcji represyjnej, które stosuje państwo wobec sprawców czynów zabronionych. **Prawo cywilne** reguluje stosunki majątkowe pomiędzy podmiotami prawa oraz związane z nimi stosunki niemajątkowe. Na prawo cywilne składają się: część ogólna, przepisy o własności i innych prawach rzeczowych, przepisy o zobowiązaniach, spadkach i dziedziczeniu, o księgach wieczystych i hipotece. Niektórzy do prawa cywilnego zaliczają prawo rodzinne i opiekuńcze, według innych jest to odrębna gałąź prawa. **Prawo rodzinne i opiekuńcze** obejmuje przepisy o małżeństwie, pokrewieństwie, opiece i kurateli, o majątkowych i niemajątkowych stosunkach między małżonkami, rodzicami i dziećmi. Do prawa cywilnego zaliczane bywa również **prawo handlowe** regulujące stosunki wynikające z czynności handlowych. **Prawo finansowe** reguluje gospodarkę pieniężną państwa, czyli gromadzenie i rozdzielanie zasobów pieniężnych, reguluje działalność organów finansowych, system bankowy, zasady kredytowania. **Prawo pracy** normuje stosunki pracy, kwestie związane z zatrudnieniem, ochroną i bezpieczeństwem pracy, rozstrzyganiem sporów ze stosunków pracy. W ramach prawa pracy wyodrębnia się prawo ubezpieczeń społecznych. **Prawo rolne** normuje własność i użytkowanie ziemi. **Prawo karne procesowe, cywilne procesowe i prawo postępowania**

administracyjnego regulują tryb postępowania przed odpowiednimi organami w sprawach karnych, cywilnych i administracyjnych. **Prawo międzynarodowe prywatne** normuje stosunki z zakresu prawa cywilnego, prawa rodzinnego, prawa pracy, w których występują elementy obce, tzn. fakty i zdarzenia wykraczają poza granice tego państwa, w którym określa się ich skutki prawne, np. obywatel polski dziedziczy nieruchomość położoną na terenie innego państwa. Prawo międzynarodowe prywatne zawiera przepisy wskazujące, które prawo znajduje zastosowanie, ojczyście czy obce.

Poza systemem **prawa wewnętrznego** pozostaje **prawo międzynarodowe publiczne** normujące stosunki między państwami, między państwami i organizacjami międzynarodowymi.

W ramach systemu prawa dokonuje się również tradycyjnego podziału na **prawo publiczne** i **prywatne**. Podział ten sięga czasów starożytnego Rzymu. W III wieku naszej ery prawnik Ulpian napisał: „Prawem publicznym jest to, które dotyczy stanu państwa rzymskiego, prawem prywatnym jest to, które dotyczy interesu poszczególnych osób, istnieje bowiem interes publiczny i prywatny”. **Kryterium** podziału stanowił **cel (interes)**, jaki miały realizować przepisy prawne. Późniejsza nauka prawa, zwłaszcza w XIX wieku, znacznie rozszerzyła kryteria uzasadniające ów podział. Wskazywano między innymi:

- kryterium **typu stosunków prawnych**, według którego prawo publiczne reguluje takie stosunki, których podmiotami są organy państwowe, albo organy państwowe i obywatele, zaś prawo prywatne dotyczy stosunków pomiędzy obywatelami,
- inna wersja tego kryterium głosi, że prawo publiczne dotyczy stosunków typu **subordynacyjnego** (między podmiotami występuje relacja nadrzędności i podrzędności), a prawo prywatne stosunków **koordynacyjnych** (podmioty są równorzędne),
- kryterium **ochrony prawnej**, zgodnie z którym do prawa publicznego należą normy, których realizacja znajduje się pod bezpośrednią kontrolą państwa, w razie ich naruszenia państwo reaguje niejako automatycznie wymierzając sankcję. Natomiast naruszenie norm prawa prywatnego jest sankcjonowane przez państwo wówczas, jeżeli z inicjatywą wystąpi osoba zainteresowana w dochodzeniu swego naruszonego prawa.

Współcześnie, nawiązując do tradycyjnych kryteriów proponuje się następujące ujęcie prawa publicznego i prawa prywatnego: **prawem publicznym** są te normy, które formułują nakazy i zakazy, wykluczając lub znacznie ograniczając nieskrępowane postępowanie adresatów w pewnych dziedzinach życia społecznego, które z uwagi na swą doniosłość wymagają bezpośredniej ingerencji ze strony państwa. **Prawem prywatnym** są takie normy, które pozwalają zainteresowanym podmiotom na swobodne kształtowanie wzajemnych stosunków, regulują więc czyny nie nakazane i nie zakazane przez prawo. Normy prawa publicznego wyznaczyłyby sferę obowiązków adresatów, zaś normy prawa prywatnego sferę ich uprawnień i wolności. Należy zaznaczyć, że prawo publiczne reguluje także uprawnienia jednostek, a nie tylko ich obowiązki.

Innym ogólnym podziałem prawa w ramach systemu prawa jest podział na prawo **materialne** i prawo **formalne (procesowe)**. **Prawo materialne** to ogół norm bezpośrednio regulujących określone stosunki społeczne, uprawnienia i obowiązki podmiotów, ewentualnie sankcje za ich przekroczenie lub niedopełnienie np. prawo cywilne, prawo karne, prawo rodzinne i opiekuńcze, prawo pracy. **Prawo formalne (procesowe)** to ogół norm, które regulują sposób dochodzenia uprawnień, egzekwowania obowiązków, stosowania sankcji ujętych w prawie materialnym.

4. Spójność systemu prawa

System prawa powinien być systemem **wewnętrznie spójnym**, tj. zawarte w nim normy nie powinny być ze sobą sprzeczne (niezgodne). Praktycznie nie istnieją systemy prawa, które posiadałyby taką właściwość, chociażby z uwagi na możliwość błędów w procedurze i technice prawodawczej. Dopóki jednak owe sprzeczności nie przekroczą pewnych granic, system prawny nadal pozostaje systemem.

Wyróżnia się trzy rodzaje sprzeczności norm:

- A) **sprzeczności logiczne**,
- B) **przeciwieństwa logiczne**,
- C) **niezgodności prakseologiczne**.

A) **Sprzeczności logiczne** występują w trzech postaciach:

- a) Norma N1 nakazuje adresatowi A w okolicznościach określonych w hipotezie postąpić w sposób S, natomiast norma N2 temu samemu adresatowi w tych samych okolicznościach zakazuje postąpić w sposób S. Jednoczesna realizacja obu norm jest niemożliwa, postępując zgodnie z jedną z nich adresat narusza drugą normę.
- b) Norma N1 nakazuje adresatowi A w okolicznościach określonych w hipotezie postąpić w sposób S, zaś norma N2 temu samemu adresatowi w tych samych okolicznościach pozwala postąpić w sposób S. Jeżeli adresat nie postąpi w sposób S, do czego ma prawo na podstawie normy N2 (dozwolenie to zachowanie nienakazane i niezakazane), naruszy nakaz normy N1. Sprzeczności można uniknąć, jeżeli adresat postąpi w sposób S zgodnie z nakazem normy N1, chociaż na podstawie normy N2 nie ma takiego obowiązku. Takie rozwiązanie przekreśla sens dozwolenia mocnego.
- c) Norma N1 zakazuje adresatowi A w okolicznościach określonych w hipotezie postąpić w sposób S, a norma N2 temu samemu adresatowi w tych samych okolicznościach pozwala postąpić w sposób S. Jeżeli adresat skorzysta z dozwolenia zawartego w normie N2 i postąpi w sposób S, to naruszy zakaz normy N1. Można tego uniknąć, gdy zrezygnuje z postępowania dozwolonego normą N2, choć nie ma takiego obowiązku.

B) **Przeciwieństwa logiczne** polegają na tym, że dwie lub więcej norm nakazuje adresatowi dwa lub więcej różnych zachowań, które (zgodnie z posiadaną wiedzą) są niemożliwe do jednoczesnego zrealizowania. Realizacja jednej normy stworzy sytuację wykluczającą przyczynowo realizację drugiej normy. Na przykład: jedna norma nakazuje: „Nie opuszczaj jutro przez całą dobę mieszkania”, a druga nakazuje: „Jutro masz się stawić w sądzie jako świadek”. Różnica między normami sprzecznymi a przeciwnymi logicznie polega na tym, że adresat nie realizując jednej ze sprzecznych norm, tym samym realizuje drugą, natomiast w przypadku norm przeciwnych może nie

realizować żadnej normy, np. opuścić dom, nie stawić się w sądzie, a pójść do kina, itp.

C) **Niezgodność prakseologiczna (praktyczna)** polega na tym, że zachowanie zgodne z jedną normą (lub jego skutki) zniweczy całkowicie lub częściowo skutki zachowania zgodnego z drugą normą. Na przykład: jedna norma nakazuje postawić rozebrane płoty, druga zaś nakazuje rozebrać postawione płoty, lub jedna nakazuje posadzić na pewnym terenie kwiaty, a druga w tym samym miejscu nakazuje położyć kabel telefoniczny. Niezgodność prakseologiczna jest stopniowalna – od całkowitego unicestwienia skutków realizacji jednej normy przez realizację drugiej normy, do przeszkadzania lub utrudniania realizacji stanu rzeczy wyznaczonego przez jedną normę przez realizowanie drugiej normy.

Usuwanie sprzeczności norm może nastąpić przez poprawienie tekstu prawnego przez samego **prawodawcę** w drodze prawotwórczej.

Organy stosujące prawo mogą **usuwać** sprzeczności **pozorne**, tj. takie, które są wynikiem niewłaściwego sformułowania przepisów prawnych. Eliminacja sprzeczności pozornych następuje poprzez **reguły interpretacyjne** pozwalające ograniczyć zakres zastosowania jednej lub obu norm, tak aby nie były ze sobą sprzeczne albo poprzez **uchylenie** którejs z norm przy pomocy reguł kolizyjnych. Termin „uchylenie” oznacza, że w konkretnym przypadku dana norma prawna nie ma zastosowania, natomiast formalnie obowiązuje ona nadal. Jeżeli sprzeczności norm nie da się usunąć, należy uznać, że obie sprzeczne normy nie mają zastosowania i dany przypadek jest nieuregulowany przez prawo. **Sprzeczności realne** (rzeczywiste) powstają w wyniku błędnej decyzji politycznej, stanowiącej impuls do podjęcia działań prawodawczych, mogą być usunięte tylko poprzez proces prawotwórczy.

5. Zupełność systemu prawa

Właściwość systemu prawa określana jako jego **zupełność** może być odnoszona do różnych zagadnień. Przede wszystkim można mieć na myśli **zupełność kwalifikacyjną**. Polega ona na tym, że na pod-

stawie norm systemu prawa można o dowolnym zachowaniu orzec, że jest albo przedmiotem obowiązku (nakazu, zakazu) albo uprawnienia (dozwolenie mocne) albo jest prawnie indyferentne (obojętne).

Zupełność można rozumieć w sensie **proceduralnym**. Oznacza ona, że organ stosujący prawo powinien (może) dla każdej należycie wniesionej sprawy znaleźć rozstrzygnięcie na podstawie norm wchodzących w skład systemu prawa.

W innym znaczeniu mówi się o **zupełności** systemu, jako **zupełności obowiązywania**. System jest zupełny, jeżeli o każdej normie można jednoznacznie powiedzieć, czy jest czy też nie jest obowiązującą normą prawną.

System prawny jest **zupełny**, jeżeli jest **wolny od luk**, przy czym najczęściej problem luk jest odnoszony do zupełności kwalifikacyjnej.

Przez **lukę** w prawie rozumie się najczęściej nieświadomy i niezamierzony przez prawodawcę brak regulacji prawnej. Natomiast zagadnienie, czy celowe pozostawienie przez prawodawcę pewnych kwestii nie unormowanych prawnie, należy traktować jako lukę w prawie, jest sporne. Dotyczy to tzw. **luki aksjologicznej**, mającej charakter luki pozornej. O luce **aksjologicznej** mówi się wówczas, gdy ktoś uważa, kierując się określonymi ocenami i wartościami, że jakiś stan rzeczy powinien być uregulowany przez prawo, a taka regulacja nie występuje. Taka luka jest wynikiem różnicy między wartościami wyrażonymi w aktualnym systemie prawa, a wyobrażeniami czy życzeniami dotyczącymi pewnych wartości, które zdaniem kogoś powinny być uwzględnione przez system prawny. Luka aksjologiczna jest traktowana jako postulat pod adresem przyszłych zmian danego systemu prawa. Nie uważa się jej za lukę rzeczywistą. Skoro bowiem prawodawca pozostawił pewne sprawy poza zakresem unormowań prawnych, a przyjmuje się że jest prawodawcą racjonalnym, należy uznać że nie widzi potrzeby ich prawnej reglamentacji. Przez **lukę aksjologiczną** rozumie się także i takie sytuacje, gdy określone w normach instytucje prawne nie mogą w praktyce należycie funkcjonować, ponieważ brakuje normy (norm), które są do tego niezbędne. Na przykład: w systemie prawa jest zawarta norma zakazująca pewnych zachowań, ale brak w nim norm skutecznie zapobiegających obchodzeniu tego zakazu. Taka luka jest wynikiem błędu pra-

kseologicznego prawodawcy i może być usunięta poprzez uzupełnienie danej instytucji przez brakującą normę.

Niekiedy możemy mieć do czynienia z **luką logiczną** w systemie prawa, gdy występujące w nim normy całkowicie są ze sobą sprzeczne, tj. jedna norma nakazuje w określonych okolicznościach czynić dokładnie to, czego druga w tych samych okolicznościach zakazuje. Najczęściej możemy którąś ze sprzecznych norm uchylić poprzez zastosowanie jakiejś reguły kolizyjnej. Jeżeli okazałoby się to niemożliwe, należy obie sprzeczne normy uznać za nieobowiązujące i wówczas powstaje luka w prawie.

Wyróżnia się także luki **konstrukcyjne**. Występują wówczas, gdy brak jest normy prawnej (norm), która powinna zostać ustanowiona na podstawie upoważnienia w innej obowiązującej normie prawnej. Na przykład: ustawa zapowiada szczegółowe uregulowanie pewnych kwestii w drodze rozporządzenia wykonawczego Rady Ministrów, które jednak nie ukazuje się. Proces prawotwórczy nie zostaje więc zakończony, co powoduje unieruchomienie realizacji norm wyższego rzędu, tak długo dopóki nie zostaną wydane odpowiednie przepisy wykonawcze. Taka luka ma charakter luki **rzeczywistej** i może być usunięta tylko przez proces prawotwórczy.

Natomiast w procesie stosowania prawa mogą być wyeliminowane, tzw. luki **pozorne**, tj. takie które zostają wypełnione przede wszystkim poprzez wnioskowanie prawnicze w celu umożliwienia rozstrzygnięcia konkretnych spraw.